

для розслідування серйозних скарг, великих аварій, «потенційно небезпечних ситуацій», інцидентів і випадків порушень.

Висновки. Сформувалася об'єктивна потреба у підвищенні відповідальності держав, удосконаленні механізму реагування на аварії, координації дій між державами, оперативному обміні інформацією на випадок надзвичайної ситуації. Розглянуті вимоги у вирішенні екологічних проблем в Україні є необхідними для здійснення реформ у сфері охорони навколишнього середовища, спрямовані на вдосконалення інструментів екологічної політики.

На наше переконання, окремі положення щодо запровадження й оновлення стратегії попередження крупних

промислових аварій, усунення їх наслідків; розроблення внутрішніх планів дій в екстремальних умовах; звіти про засоби екологічної безпеки; надання компетентними органами екологічної інформації про вчинені дії та співпраця з іншими зацікавленими сторонами; повідомлення про масштабні екологічні аварії та про засоби з ліквідації їх наслідків мають знайти своє застосування і в Україні.

З метою забезпечення наближення законодавства України до вимог Директиви 2012/18/ЄС необхідно вдосконалити процедури доступу громадськості до інформації, консультацій із громадськістю у прийнятті рішень (зокрема, щодо планування місцезнаходження об'єктів підвищеної небезпеки у населеному пункті).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Баршинов В.И. Проблемы правового регулирования экологического аудита. Актуал. пробл. рос. права. 2008. № 1(6). С. 134–141.
2. Риски возникновения крупных аварий в некоторых отраслях промышленности: Директива Совета ЕС от 24.06.1982 г., № 82/501/ЕЕС. URL: <http://www.safeprom.ru/counter/comment.php?dlid>
3. О контроле риска возникновения крупных аварий, связанных с опасными веществами: Директива Совета ЕС от 09.12.1996 г., № 96/82/ЕС. URL: <http://www.safeprom.ru/counter/comment.php?dlid=1089&ENGINEsessID=08d494d6132a4b08d509ce217da19bfb>
4. Про контроль великих аварій, пов'язаних з небезпечними речовинами: Директива Ради ЄС 2012/18/ЄС від 4.07. 2012 р. / Офіційний вісник Європейського Союзу. URL: http://www.dsns.gov.ua/files/2018/6/12/DIR_2012_18_UA.pdf
5. Стрельник В.В. Правові питання здійснення екологічного контролю та нагляду у сфері охорони надр: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». Х., 2017. 206 с.

УДК 349.42

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ БЕЗПЕЧНОСТІ ТА ЯКОСТІ ОРГАНІЧНОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ

TOPICAL QUESTIONS OF LEGAL REGULATION OF SAFETY AND QUALITY OF ORGANIC AGRICULTURAL PRODUCTS

Тусва О.М.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри земельного та аграрного права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті здійснено аналіз правового регулювання відносин у сфері забезпечення безпеки та якості органічної сільськогосподарської продукції. Обґрунтовано необхідність вдосконалення чинного законодавства щодо правил та методів виробництва органічної продукції. Зроблено висновок про те, що показники якості та безпеки органічної сільськогосподарської продукції мають бути відмінними від показників звичайної, традиційної продукції і носити чітко визначений нормативний зміст.

Ключові слова: органічна сільськогосподарська продукція, безпека органічної сільськогосподарської продукції, якість органічної сільськогосподарської продукції, органічне сільськогосподарське виробництво.

В статье осуществлен анализ правового регулирования отношений в сфере обеспечения безопасности и качества органической сельскохозяйственной продукции. Обоснована необходимость совершенствования действующего законодательства относительно правил и методов производства органической продукции. Сделан вывод о том, что показатели качества и безопасности органической сельскохозяйственной продукции должны быть отличными от показателей обычной, традиционной продукции и носить четко определенное нормативное содержание.

Ключевые слова: органическая сельскохозяйственная продукция, безопасность органической сельскохозяйственной продукции, качество органической сельскохозяйственной продукции, органическое сельскохозяйственное производство.

The article is dedicated to the analysis of legal regulation of relations in the field of ensuring the safety and quality of organic agricultural products. It is also justified the necessity of improvement of the current legislation concerning rules and methods of production of organic products is substantiated. It is concluded that the indicators of quality and safety of organic agricultural products should be different from the indicators of conventional, traditional products and have a clearly defined normative content.

Key words: organic agricultural products, safety of organic agricultural products, quality of organic agricultural products, organic agricultural production.

Постановка проблеми. Одним із сучасних світових напрямів і способів реалізації політики сталого розвитку сільського господарства є функціонування органічного сільськогосподарського виробництва, яке виступає запорукою забезпечення високого рівня безпеки та якості аграрної продукції, охорони природного середовища і розвитку сільської місцевості.

За статистичними даними, внутрішній споживчий ринок органічних продуктів в Україні оцінюється у 18 млн євро, а експортний потенціал – у 50 млн євро. Станом на 2017 рік кількість операторів органічного ринку досягла 400 одиниць порівняно із 2016 роком, коли їхня кількість становила 284 [1]. Однією із головних причин таких швидких темпів зростання можна вважати підви-

щення попиту на органічну продукцію, яка має більш високі показники безпечності та якості порівняно із традиційною сільськогосподарською продукцією.

Втім правове регулювання відносин у зазначеній сфері нині орієнтується переважно на законодавство Європейського Союзу через недосконалість вітчизняного.

Саме тому належне унормування відносин з якості та безпечності органічної сільськогосподарської продукції має ключове значення в аграрно-правовій науці.

Стан опрацювання. Теоретико-правові питання регулювання безпечності та якості сільськогосподарської продукції склали коло наукових інтересів низки дослідників у галузі аграрного права, зокрема: С.І. Бугери, В.М. Єрмоленко, В.П. Жушмана, В.С. Кайдашова. Проблематика формування правової регламентації виробництва та обігу органічної сільськогосподарської продукції стала предметом наукових досліджень М.Я. Ващишин, Х.А. Григор'євої, Т.В. Курман, С.М. Романко, А.М. Статівки, В.Ю. Уркевича та ін. Проте ці роботи стосуються лише окремих питань органічного виробництва. Аналізу правових проблем забезпечення безпечності та якості органічної сільськогосподарської продукції в літературі належної уваги приділено не було.

Метою статті є дослідження проблем правової регламентації відносин у сфері забезпечення безпечності та якості органічної сільськогосподарської продукції.

Виклад основного матеріалу. Терміни «якість» та «безпечність» сільськогосподарської продукції відіграють важливу роль у понятійному апараті аграрного права. Проте слід відзначити, що, незважаючи на численні дослідження у цій сфері, не вироблено уніфікованого визначення вказаних категорій.

Як зазначає М.Б. Ємельянова, багатогранність категорій «якість продукції» зробила її однією з головних категорій різних наук – технічних, природничих, суспільних. Посилення їх зв'язку, об'єднання зусиль стало необхідною передумовою для вирішення завдань оптимізації якості продукції й управління нею, кожна наука розглядає якість у своєму аспекті [2, с. 137]. Цілком погоджуючись із комплексним підходом до питання якості сільськогосподарської продукції, яке враховувало б різні її аспекти, – технічні, економічні, біологічні, екологічні тощо, необхідно відзначити важливість визначення цієї категорії в юридичному аспекті. При цьому під якістю сільськогосподарської продукції має розумітися сукупність її суттєвих споживчих властивостей, які відповідають вимогам, визначеним у нормативно-технічній документації, що затверджені у встановленому порядку уповноваженими державними органами чи передбачені умовами договору.

Наголошуючи на специфічності сільськогосподарської продукції, В.С. Кайдашов зазначає, що якість – це те, що характеризує певну річ, те, що робить цю річ тим, чим вона є [3, с. 22]. Виходячи з цієї тези, суттєвими властивостями органічної сільськогосподарської продукції є такі, що характеризують саме її і дають можливість відокремити її, наприклад, від традиційної сільськогосподарської продукції, як-то: екологічність, натуральність, відсутність консервантів або інших хімічних речовин, ГМО та ін. Відповідність указаним властивостям має бути підтверджена сертифікатом. Ця ознака має правовий характер, адже закріплена у законах, підзаконних актах, технічних регламентах.

У дослідженні питання якості органічної сільськогосподарської продукції важливого значення набуває врахування конкретних потреб споживача. Суттєвою споживчою властивістю такої продукції є її природність, відсутність неорганічних складників. Купуючи таку продукцію, споживач розраховує на більш високі показники якості.

Таким чином, можна відзначити, що за формулювання змісту правової категорії «якість органічної продукції» має враховуватися як об'єктивний складник – закріплення

вимог щодо якості в спеціальних нормативно-правових актах, стандартах та іншій технічній документації, підтвердження дотримання вимог сертифікатом відповідності, так і суб'єктивний – здатність задовольнити потреби споживача саме в натуральній (екологічно чистій) продукції.

Як підкреслює В.М. Єрмоленко, серед усіх наявних показників якості сільськогосподарської продукції найсуттєвішою, найважливішою з точки зору можливостей впливу на здоров'я та життя людини є її безпечність, що в загальному вигляді полягає у відсутності загрози шкідливого впливу цієї продукції, сировини та супутніх матеріалів на організм людини [4, с. 124]. А.М. Рабінович навіть зазначає, що безпечність продукції є передумовою її якості, аргументуючи це тим, що, якщо товари не є безпечними для споживача, то питання щодо їх якості взагалі не може виникати, оскільки вони є завідомо шкідливими для життя та здоров'я людини, а отже, є неякісними. Вони в такому разі мають шкідливу, негативну якість (злякисність) [5, с. 106].

Виробництво безпечної сільськогосподарської продукції є одним із засобів забезпечення як продовольчої, так і загалом національної безпеки держави. На думку С.М. Романко, екологічну безпеку сільськогосподарської продукції також можна характеризувати через стан суспільних відносин, що виникають з приводу виробництва, переробки, реалізації сільськогосподарської продукції, за якого необхідно забезпечувати право споживача на екологічно безпечну сільськогосподарську продукцію та на безпечне навколишнє середовище, що досягається шляхом встановлення в чинному законодавстві вимог про раціональне природокористування у галузі сільськогосподарського виробництва, про заходи забезпечення екологічної безпеки сільськогосподарської продукції та створення системи спеціально уповноважених органів державної влади для контролю за реалізацією вимог [6, с. 10].

У загальному розумінні сільськогосподарська продукція не має становити жодних або може становити прийнятні ризики для споживача за умов використання такої продукції за призначенням. Це означає, що виробник гарантує відсутність ризиків (або їх допустимий рівень) лише за умов дотримання правил її споживання.

Що ж стосується органічної сільськогосподарської продукції, то з урахуванням більш суворих вимог до її безпечності під час виробництва та обігу вона не має становити жодних ризиків для споживача за умов використання такої продукції за призначенням. Очевидно, що максимально допустима концентрація шкідливих або неорганічних речовин в органічній продукції не може перевищувати рівня, що відповідає природному вмісту. Крім того, безпечність органічної продукції має характеризуватися відсутністю шкідливого впливу не лише на споживача, а й на навколишнє середовище. Тобто врахування впливу цих об'єктів одне на одного має суттєве значення у з'ясуванні поняття безпечності органічної сільськогосподарської продукції.

Провідна роль у нормативно-правовому забезпеченні питань безпечності та якості харчових продуктів належить ЄС, де безпечність харчових продуктів визнається одним із головних пріоритетів політики. Регламентом № 178/2002 Європейського парламенту і Ради ЄС від 28.01.2002 визначено загальні принципи продовольчого права ЄС [7].

Ці принципи закладено в основу національного законодавства держав-членів ЄС і вони є орієнтиром для держав, що знаходяться на шляху євроінтеграції. Відповідно до п. 14 ст. 3 Регламенту небезпекою визнається дія біологічних, хімічних або фізичних процесів у харчовому продукті або кормовому засобі, що може спричинити негативний вплив на здоров'я. Статтею 14 Регламенту «Вимоги до безпечності харчових продуктів» зазначено, що харчові продукти вважаються небезпечними, якщо вони: шкідливі для здоров'я; непридатні для споживання людиною в їжу.

Слід зазначити, що законодавство ЄС чітко відмежує питання безпечності харчових продуктів від їх якості. Державне регулювання, закріплене на законодавчому рівні у регламентах, директивах та інших документах європейських органів управління, стосується лише безпечності харчових продуктів і продовольчої сировини. Додержання встановлених законодавчими актами вимог є обов'язковим, а їх порушення тягне за собою юридичну відповідальність. Ці вимоги охоплюють санітарно-гігієнічні норми для операторів харчового ринку, систем контролю, побудованих на принципах НАССР, та захист інтересів споживачів і надання їм можливості робити компетентний вибір харчових продуктів, які вони споживають. Водночас якість продуктів харчування належить до сфери компетенції виробника і здійснюється за допомогою стандартів управління якістю, які стосуються управління на рівні компанії та відрізняються від інших стандартів, в яких регламентуються вимоги до етикетування та маркування, а також самого продукту або виробничих процесів [8, с. 78]. Отже, цілком очевидно, що дуже важливо за нормативного формулювання змісту понять якість та безпечність органічної сільськогосподарської продукції приділяти увагу розмежуванню цих понять, виділяти специфічні ознаки, які відповідають їх суті.

Що стосується вітчизняного законодавства, то загальним законом, який визначає порядок забезпечення безпечності та окремих показників якості харчових продуктів, є Закон України від 23 грудня 1997 р. в редакції Закону від 22 липня 2014 р. «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» [9], проте в ньому чітко не встановлено, які саме показники визначають поняття якості та якими мають бути формалізовані показники цих характеристик, як не визначена і сама категорія «якість харчової продукції».

Окремими показниками якості харчового продукту Закон визнає показники та/або властивості харчового продукту, що застосовуються для виконання одного або кількох завдань: відокремлення традиційного харчового продукту від інших харчових продуктів; інформування споживачів про властивості харчового продукту, зокрема шляхом його маркування. Таке визначення дає змогу зробити висновок про те, що показники якості органічної сільськогосподарської продукції мають бути відмінними від показників звичайної, традиційної продукції і носити чітко визначений нормативний зміст.

Відповідно до п. 7 ст. 1 Закону безпечним харчовим продуктом визнається харчовий продукт, який не справляє шкідливого впливу на здоров'я людини та є придатним для споживання. Спеціальний Закон України від 03 вересня 2013 р. «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» [10] не містить визначення поняття «безпечність органічної продукції», що можна вважати прогалиною законодавства з огляду на більш широкий зміст безпечності органічної сільськогосподарської продукції порівняно із традиційною, який не обмежується впливом лише на здоров'я людини.

Вирішення проблем правової регламентації якості та безпечності органічної сільськогосподарської продукції має комплексний характер, потребує врахування особливостей кожної галузі сільськогосподарського виробництва, здійснення контролю за безпечністю та окремими показниками якості на всіх етапах виробництва, переробки, зберігання, транспортування і реалізації такої продукції. Ефективність правового регулювання якості та безпечності органічної сільськогосподарської продукції зумовлюється також врахуванням закономірностей природних законів. Крім того, на переконання С.І. Бугери, визначальним для вдосконалення правового регулювання якості сільськогосподарської продукції є врахування базових чинників виробництва, передусім наявності нерозривного, взаємод-

повнюючого зв'язку: «якість ґрунту» – «якість продукції рослинництва» – «якість продукції тваринництва». Саме чітка правова регламентація правовідносин, що виникають у результаті складної взаємодії базових чинників, які формують кінцеву якість сільськогосподарської продукції, дають змогу реалізувати поширену в багатьох розвинених країнах ідею забезпечення якості сільськогосподарської продукції «від лану до столу» [11, с. 325].

В основі органічного сільськогосподарського виробництва лежить використання родючості ґрунтів з певними якісними показниками, отже, якість продукції тісно пов'язана з якістю землі. Саме тому земельні ділянки, на яких вирощується органічна сільськогосподарська продукція, потребують особливого правового режиму. Як зауважує Т.В. Курман, вони мають відповідати певним вимогам щодо рівня їх забруднення шкідливими речовинами і пестицидами, важкими металами, радіонуклідами тощо [12, с. 116]. При цьому науковець наголошує на необхідності відмежування зон органічного землеробства. Придатність земель для виробництва органічної продукції визначається ст. 23 Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини», а порядок оцінки придатності земель визначається та затверджується Кабінетом Міністрів України. Проте нині такий нормативно-правовий акт не прийнятий, що залишає окремі аспекти правового режиму зазначених земель не врегульованими. На думку М.В. Шульги, в основу оцінки придатності мають бути покладені не лише показники якості ґрунтів і рослин, а й віддаленість відповідних земель від джерел забруднення (насамперед, від промислових підприємств, об'єктів, які можуть забруднювати довкілля токсичними та небезпечними викидами, а також від автомобільних доріг) та вміст забруднюючих речовин у ґрунті [13, с. 70].

З огляду на вищевикладене, логічно запропонувати створення буферних зон із визначенням їх мінімальної ширини, якими б посіви органічної сільськогосподарської продукції відмежовувалися від об'єктів шкідливого впливу, закріпивши вказані нормативи у спеціальному законодавстві.

Формування якості органічної продукції відбувається під впливом технологічних заходів, умов і вимог, що ставляться до процесів її вирощування. Сільськогосподарська продукція набуває властивостей органічної лише внаслідок дотримання правил виробництва такого виду продукції. Разом із тим слід погодитися з думкою С.І. Бугери, що вирішення проблеми якості сільськогосподарської продукції лише через суто організаційно-технологічний напрям не забезпечить необхідного результату, оскільки мета виробника і потреби споживача цього виду продукції через низку причин (передусім економічних) не завжди співпадають. Єдиним чинником впливу при цьому може виступати лише правове регулювання та відповідне законодавче забезпечення, що формує правове поле діяльності у цьому секторі економіки і враховує його особливості. Вчений переконаний у необхідності комплексного, структурованого законодавчого акта, який би системно регулював питання якості сільськогосподарської продукції, зокрема і органічної [11, с. 323].

Статтею 1 Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» передбачено, що на всіх етапах органічного виробництва мають застосовуватися методи, принципи та правила, визначені цим Законом для отримання натуральної (екологічно чистої) продукції. В іншому разі таку продукцію не можна вважати органічною.

Однак ст. 17 Закону містить досить неоднозначні вимоги з правил виробництва органічної продукції та/або сировини, наявність яких дає змогу відійти від передбачених цим Законом методів і принципів, і використовувати у разі виробництва органічної продукції неоргані-

нічні речовини, що звичайно може вплинути на її якість та безпечність. Пунктом 2 ч. 4 ст. 17 така можливість передбачена у випадках, коли «негативний вплив неорганічних речовин на здоров'я і якість життя людей або тварин є мінімальним». При цьому слід зауважити, що зі змісту Закону випливає, що отримана у такий спосіб продукція буде визнана органічною, адже не виключає сертифікацію.

З огляду на невизначеність і оціночний характер формулювання «мінімальний негативний вплив», вбачається доцільним виключення цього положення з п. 2 ч. 4 ст. 17 Закону. Те саме стосується і ч. 6 ст. 17: «Виробники органічної продукції (сировини) зобов'язані зводити до мінімуму використання традиційної продукції (сировини) та продукції перехідного періоду та за доцільності обмежувати її використання у часі».

Пунктом 3 ч. 3 ст. 17 допускається можливість використання традиційної продукції (сировини) та продукції (сировини) перехідного періоду у разі, якщо це є необхідним для забезпечення доступу до інгредієнтів сільськогосподарського походження, якщо такі інгредієнти або їх альтернативи недоступні на ринку в органічній формі. Вважаємо, що під недоступністю на ринку можна розуміти також фінансову неспроможність виробника органічної продукції придбати більш дорогі органічні інгредієнти, тому більш вдалим було б формулювання «відсутність на ринку».

Крім того, ч. 2 ст. 17 визначає, що «допустимі обсяги та перелік неорганічної продукції, речовин, продукції, отриманої в перехідний період, які можуть у виключних випадках використовуватися під час виробництва органічної продукції (сировини), за кожною з категорій продукції, речовин встановлюються Кабінетом Міністрів України». Вважаємо, що ця норма також потребує конкретизації і Законом мають бути встановлені гранично допустимі норми використання неорганічних речовин, у межах яких і буде визначатися Кабінетом Міністрів України. Пунктами 9-11

ст. 24 Закону передбачена можливість отримання сертифіката в разі, якщо не всі інгредієнти сільськогосподарської продукції є органічними, а коли їхня концентрація коливається в межах від 95% до 90%. Напевно, в межах цих обсягів (5–10%) і можуть встановлюватися гранично допустимі норми неорганічних речовин в органічній сільськогосподарській продукції. Причому це мають бути не будь-які неорганічні речовини, а лише ті, що містяться у переліку дозволених в органічному виробництві. На наше переконання, маркування такої продукції має здійснюватися диференційовано, з урахуванням її неорганічного вмісту. Потребує нормативної регламентації також єдиний національний перелік дозволених та заборонених в органічному виробництві речовин.

Висновки. Суттєвою вадою законодавства у сфері виробництва та обігу органічної продукції та сировини є те, що воно здебільшого приділяє увагу питанням, пов'язаним із порядком набуття статусу виробника органічної сільськогосподарської продукції, його обліку і державній реєстрації, а також визначенню компетенції суб'єктів державної влади у цій сфері, і майже залишає поза увагою аспекти якості та безпечності органічної продукції, що ускладнює її відмежування від традиційної за якісними показниками.

Невирішеними залишаються питання розроблення вітчизняних стандартів та систем сертифікації органічної продукції, вдосконалення контролю за її якістю, визначення відповідальності за порушення органічного законодавства.

Зважаючи на те, що належне правове забезпечення якості та безпечності органічної сільськогосподарської продукції розглядається як засіб забезпечення прав громадян на безпечні для життя і здоров'я харчові продукти і як одне із пріоритетних завдань сталого сільськогосподарського виробництва, необхідно вдосконалити відповідний правовий механізм його реалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Органічне виробництво в Україні: реалії та перспективи. URL: <http://www.slideshare.net/TarasKutoviy/ss-72695482>
2. Емельянова М.Б. Качество продукции как правовая категория. Правовые проблемы управления качеством продукции на базе стандартизации и метрологического обеспечения: Всесоюз. науч.-практ.конф. (18–19 окт. 1978 г. Свердловск). Свердловск, 1979. С.137–139.
3. Кайдашов В.С. Організаційно-правові засади безпечності та якості сільськогосподарської продукції: дис. канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2012. 217 с.
4. Ермоленко В. Категорія «сільськогосподарська діяльність» у аграрному праві. Підприємство, госп-во і право. 2007. № 4. С. 124–129.
5. Рабінович А. Право людини на якісні продукти харчування: нормативно-юридичний механізм його забезпечення в Україні (загальна характеристика). Підприємство, госп-во і право. 2006. № 8. С. 105–109.
6. Романко С.М. Економіко-правовий механізм забезпечення екологічної безпеки сільськогосподарської продукції: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.06. Нац. аграр. ун-т. К., 2008. 24 с.
7. Про встановлення загальних принципів і вимог законодавства про харчові продукти, створення Європейського органу з безпеки харчових продуктів і встановлення процедур у питаннях, пов'язаних із безпекою харчових продуктів: Регламент (ЄС) Європейського парламенту і Ради № 178/2002 від 28.01.2002. URL: http://old.vet.gov.ua/int-coop/EU_requirement
8. Брулевич В.В. Безпечність харчових продуктів за законодавством України та Європейського союзу. Судова апеляція. 2016. № 2 (43). С. 78–82.
9. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 41–42. Ст. 2024.
10. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 20–21. Ст. 721.
11. Бугера С.І. Якість сільськогосподарської продукції: проблеми удосконалення вітчизняного законодавства на основі міжнародного досвіду. Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносин в Україні: колективна монографія/ відп. ред. Т.Є. Харитонова, І.І. Каракаш. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 425 с.
12. Курман Т.В. Органічне сільське господарство: поняття та правові засади. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2017. Вип. 4. Том 1. С. 113–117.
13. Шульга М.В. Правовые основы использования земель для ведения органического земледелия в Украине. Приоритетные направления развития экологического, земельного и аграрного права: матер. Респ. круглого стола, приуроч к юбилею проф. Т.И. Макаровой (г. Минск, 30 марта 2017 г.). Минск: Изд. Центр БГУ, 2017. С. 70–72.